

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РЕАКТИВНОГО УТВОРЕННЯ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ САМОСПРИЙНЯТТЯМ ОСОБИСТОСТІ

У статті проведено аналіз класичних та сучасних концепцій реактивного утворення як захисного психологічного механізму, здійснено дослідження його зв'язку з вербальним компонентом сприймання людиною самої себе. Доведено, що захисний психологічний механізм реактивного утворення в своїй основі не усвідомлюється особистістю, при цьому він належить до захистів вторинного, або ж «невротичного» типу, та не відноситься до найбільш «примітивних». Встановлено значущий зворотній зв'язок між проявом дії механізму реактивного утворення і сприйманням суб'єктом себе в сексуальній ролі та прямий зв'язок з комунікативним «Я» і діяльнісним «Я».

Ключові слова: особистість, захисні психологічні механізми, реактивне утворення, самосприйняття.

В статье проанализированы классические и современные психологические концепции реактивного образования как защитного психологического механизма, проведено исследование его связи с вербальным компонентом восприятия человеком самого себя. Установлена значимая обратная связь высоких показателей проявления действия защитного психологического механизма реактивного с восприятием себя субъектом в сексуальной роли, прямая связь с коммуникативным «Я» и деятельностным «Я».

Ключевые слова: личность, защитные психологические механизмы, реактивное образование, самовосприятие.

Концепція існування й дії механізмів психологічного захисту, яка була запропонована засновником психоаналізу З. Фрейдом, продовжує відігравати свою роль у розумінні психічної діяльності людини в парадигмі глибинної психології та психотерапії. Одним з таких механізмів є реактивне утворення.

Метою цієї статті є аналіз класичних і сучасних концепцій, які пояснюють дію реактивного утворення, особливості функціонування цього захисного механізму, його вплив на поведінку та адаптивні функції психіки, дослідження зв'язку реактивного утворення як механізму психічного захисту з особливостями сприйняття людиною самої себе.

Опис дії механізму реактивного утворення ми зустрічаємо у З. Фрейда, який відзначає його роль в боротьбі з болісним уяв-

ленням і його підміні «первинним симптомом захисту» або ж «протилежним симптомом». Симптомами такого роду є педантичність, сором'язливість, недовіра до себе й вони суперечать дитячій сексуальній активності суб'єкта в період, так званого, «інфантильного імморалізму». Мова при цьому йде про «успішний захист», оскільки внутрішні моменти конфлікту, сексуальні маніфестації, а також пов'язані з ними докори собі є виключеними із свідомості, поступившись місцем доведеним до крайності моральним чеснотам [16]. З іншого боку, З. Фрейд підкреслював роль реактивного утворення, поряд з сублімацією, в становленні людських характерів і чеснот. Вводячи поняття Супер-Его, він зазначав, що в його виникненні важливу роль відіграє механізм реактивних утворень [2]. У роботі «Три нариси з теорії сексуальності» З. Фрейд вже використовував саме поняття «реактивне утворення», яке, поряд з поняттям сублімації, вживалося ним для опису психічного засобу, який має «велике значення для пізнішої культури й нормальності». Він виходив з того, що в латентний сексуальний період дитинства формуються душевні сили, які виступають згодом як затримка на шляху сексуального потягу і як «гребля», яка звужує його спрямованість. До таких затримок, або реактивних утворень він відносив відразу, почуття сорому, естетичні й моральні вимоги ідеалу [11]. При розробці основних положень психоаналізу З. Фрейд концентрувався на розкритті механізмів витіснення. Надалі, починаючи з 20-х років, учений став приділяти увагу іншим механізмам захисту, включаючи реактивне утворення. У роботі «Я і Воно» він розглядав виникнення Супер-Его не тільки в плані якогось «осадку» перших виборів об'єкта, але й з точки зору відповідного утворення реакцій проти них, які виступають у формі совісті і несвідомого почуття провини. У роботі «Гальмування, симптом і страх» ним були зроблені зусилля з осмислення реактивних утворень Его стосовно неврозу нав'язливих станів та істерії. З точки зору З. Фрейда, при аналітичній терапії доводиться мати справу з дією захисту через витіснення, тобто з опором, який є свого роду протидією. Така протидія явно відчувається при неврозі нав'язливості і є нічим іншим, як реактивним утворенням Его. Мова йде про тенденції, протилежні витісненому потягу, що знаходить своє відображення, наприклад, у співчутті, совісності, прихильності до чистоти. «Ці реактивні утворення при неврозі нав'язливості являють собою перебільшення нормальних рис характеру, які розвинулися протягом латентного періоду» [3]. При істерії також можуть мати місце зміни в Его через ре-

активне утворення. За З. Фрейдом, таким шляхом, зокрема, вирішується амбівалентний конфлікт істерика, коли ненависть до улюбленої особи пригнічується надмірною ніжністю і боязкістю за неї. Однак, на відміну від неврозу нав'язливості, таке реактивне утворення при істерії не відноситься до загальних рис характеру, а обмежується особливим ставленням до певної особи [3].

Концепцію захисних механізмів психіки в психоаналітичній традиції розвивала А. Фрейд. У роботі «Его і механізми захисту» вона показала, що при неврозах нав'язливості та істерії ненависть маленької дівчинки до матері спочатку витісняється, але потім Его вживає заходів проти її повернення, використовуючи механізм реактивного утворення. Колись агресивна в ставленні до матері, дитина розвиває до неї виняткову ніжність і піклується про її безпеку. Заздрість і ревності перетворюються в безкорисливість і турботу про інших. За словами А. Фрейд, створюючи нав'язливі ритуали і запобіжні заходи, дитина захищає кохану людину від спалаху своїх агресивних імпульсів, а за допомогою надмірного суворого морального кодексу вона контролює прояв своїх сексуальних імпульсів [10].

Х'єл та Зіглер відзначають, що цей захисний процес реалізується двоступенево: по-перше, неприйнятний імпульс пригнічується; потім на рівні свідомості проявляється зовсім протилежний. Протидія є особливо помітною у поведінці, яка схвалюється соціумом, і ця поведінка виглядає гіпертрофованою й негнучкою [13]. Подібні риси поведінки внаслідок дії цього механізму відзначаються іншими авторами, які стверджують, що побічні ефекти реактивних утворень спотворюють при цьому соціальні відносини. Головна характеристика, за якою можна розпізнати реактивне утворення – це перебільшення, ригідність і екстравагантність. «Потреба, яка заперечується при цьому, повинна затемнюватися знову, і знову, і знову» [12].

Інші автори типовим прикладом реактивного утворення вважають фобію, коли людина несвідомо прагне до того, чого боїться, при цьому вона боїться не самого об'єкта, а свого бажання об'єкта [17]. Підтвердженням цієї концепції став експеримент з дослідженням фізіологічних реакцій на еротичні стимули серед груп чоловіків, одна з яких була підібрана за ознакою виражених тенденцій до «гомофобії» і в якій спостерігались фізіологічні реакції, протилежні тим переконанням, які висловлювались членами цієї групи на свідомому рівні [14].

Суттєвим аспектом для нашого аналізу є також поняття конгруентності особистості як відповідності досвіду, усвідомленості

і повідомлення [6]. Людина, яка не визнає в собі певні соціально неприйнятні чи «небажані» якості, проявляє протилежні якості в гіпертрофованій формі, при цьому її поведінка виглядає як штучна, нещира, інкогруентна.

Ще одним прикладом дії цього механізму (разом з механізмом «ідентифікації з агресором», описаним А.Фрейд) вважають феномен «стокгольмського синдрому», коли заручники через деякий час, як правило, через 3-4 дні, починають відчувати замість ненависті до злодіїв, які їх утримують, симпатію та інші позитивні почуття. При цьому, задля того, щоб зменшити вірогідність трагічного вирішення ситуації з захопленням заручників, спеціалісти рекомендують використовувати всі можливості для формування цього синдрому, який може виникати не лише у заручників, а і в терористів у формі симпатії до заручників [15].

О. Феніхель вважає, що реактивні утворення – це особливий вид витіснення, вони створюються «раз і назавжди», певним чином змінюючи особистість. Індивід, який побудував реактивні утворення, не формує захисних механізмів при загрозі з боку інстинктів, структура його особистості змінена, немов небезпека присутня постійно, і він завжди готовий з нею зустрітися. Причому, компульсивні невротики з перебільшеною охайністю і любов'ю до порядку ведуть боротьбу з інстинктивними потребами в нечистоті і безладді; ригідність цих якостей і несподівані «прориви» видають реактивну природу здавалося б позитивних рис характеру. Більшість патологічних рис характеру відповідають реактивному утворенню. Якщо нормальні риси характеру допускають розрядку, то патологічні служать, в основному, утриманню на несвідомому рівні збережених протилежних тенденцій [9]. Співставляючи цей механізм з механізмом сублімації, цей автор розрізняє їх на основі пріоритету придушення вихідних спонукань перед їх розрядкою. Якщо реактивне утворення, зменшує ефективність функціонування Его, сублімація її збільшує. Наприклад, при навчанні дитини письму, якщо сублімація реалізується успішно, вона добре опановує процес написання і насолоджується цією діяльністю, а при перевазі реактивного утворення навчання письму відбувається в дуже ретельній та скутій манері [1].

Як відзначають інші автори, реактивне утворення характеризується остаточним засвоєнням індивідом «вищих соціальних цінностей». Воно розвивається для стримування радості володіння певним об'єктом (наприклад, власним тілом) і можливості використання його певним чином (наприклад, для сексу або агресії). Чим авторитарнішим є суспільство і більш репресивною

культура, тим більша вірогідність прояву реактивного утворення. Непатологічними проявами дії реактивного утворення вважається неприйняття всього, що стосується функціонування організму, статевих стосунків, різке негативне ставлення до «непристойних» розмов, жартів, кінофільмів еротичного характеру, сильні переживання з приводу порушень «особистісного простору», випадкових дотиків інших людей (наприклад, у громадському транспорті), ввічливість, люб'язність, респектабельність, безкорисливість, товариськість [5].

Н. Мак-Вільямс розподіляє захисні механізми за ступенем їх «примітивності» на механізми первинного та вторинного рівнів, в залежності від того, наскільки суттєво їх дія заважає індивіду адекватно сприймати реальність. Механізм реактивного утворення в її схемі відноситься до вторинного рівня. Вона відзначає: дія цього механізму свідчить про те, що людський організм здатний повернути щось зовсім у протилежну сторону для того, щоб звести загрозу до мінімуму, а самий ранній період, коли у дитини можна спостерігати цей процес, є вік 3-4 років. Якщо в родині з'являється немовля і відбувається відтискування старшої дитини, їй потрібно мати достатню силу Его, щоб стримати почуття ревності і гніву і звернути їх у свідоме почуття любові до новонародженого. Типовою для реактивного утворення є та обставина, що якийсь некерований афект іноді «проривається» крізь захист, так що сторонній спостерігач може відчувати: у свідомому емоційному прояві щось є переграним або фальшивим. Сестра дошкільного віку, яку відтіснив молодший брат, може виявляти особливу прихильність і турботу, «любити дитину до смерті»: обнімати занадто сильно, співати йому занадто голосно, колисати його занадто агресивно і так далі. Більш точним способом опису реактивного утворення, крім звернення емоції в протилежну, може служити зауваження, що його функція полягає в усуненні амбівалентності. При реактивному формуванні людина переконує себе в тому, що все, що вона відчуває, відноситься тільки до одного полюса складної емоційної відповіді. На прикладі відтискування сиблінгів, які шукають різні способи уникнути негативних афектів і відчувати тільки позитивні почуття, у віці, коли розрізнення тонких відмінностей між відтінками почуттів ще не є можливим через незрілість, можна спостерігати, яким різноманітним є подібний захист. Реактивне утворення є «улюбленим» захистом при такій патології психіки, коли ворожі почуття й агресивні імпульси є головним змістом і на досвіді перевірено, наскільки небезпечно не вміти тримати їх під контролем.

Зокрема, параноїдні особистості часто відчують тільки ненависть і підозрілість, коли сторонній спостерігач вважає, що вони також здатні відчувати прихильність і залежність, а obsесивні і компульсивні пацієнти нерідко свято переконані, що відчують лише повагу і вдячність до авторитетів, тоді як інші вважають, що вони відчують і образу [4, 118-119].

Дж. Вейлант в своїй чотиріступеневій класифікації захисних механізмів, яка базується на психоаналітичній концепції розвитку та включає рівні патологічних, незрілих, невротичних і зрілих захистів, відносить реактивне утворення до третього («невротичного») рівня психологічних захистів [20].

Отже, можна констатувати, що реактивне утворення як захисний механізм психіки має вплив на формування стійкого характерологічного типу, пов'язаного з obsесивно-компульсивним та педантичним спектрами.

В емпіричній частині було проведено дослідження захисних психологічних механізмів, зокрема, реактивного утворення за допомогою опитувальника Плутчіка-Келлермана-Контте. Він вимірює певний спектр проявів дії захисних механізмів індивіда, ступінь використання індивідом різних механізмів захисту та відомий також як тест «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index). Цей інструментарій докладно описаний Р. Плутчіком із співавтором [19] і адаптований Є. С. Романовою та Л. Р. Гребенніковим [7]. Реактивне утворення, за Р. Плутчіком, пов'язане з реверсією такої емоції, як радість і, також, з попередженням вираження неприйнятних бажань, особливо сексуальних або агресивних. Відзначається, що цей тип психологічного захисту має зв'язок з вираженою комунікабельністю, прагненням перебувати в спільнотах [19].

Дослідження самосприйняття, тобто, сприйняття людиною самої себе, проводилося у вербальному варіанті за допомогою модифікації тесту М. Куна та Т. Макпартленда. В цій модифікації пропонується за 12 хвилин записати на папері якомога більше відповідей на запитання «Хто Я?». Після цього пропонувалось оцінити кожен з відповідей-характеристик як позитивну, негативну, таку, яка і подобається й ні одночасно, чи таку, яку важко визначити з цієї точки зору. Групове обстеження дозволило забезпечити анонімність та більшу відвертість при виконанні тесту. Відповіді було проаналізовано та розподілено за ідентифікаційними характеристиками особистості, згідно інтерпретації тесту в адаптації Т.В.Румянцевої [8]. Шкала аналізу ідентифікаційних характеристик містить у собі 24 показники, які,

об'єднуючись, утворюють сім узагальнених показників-компонентів ідентичності. Значущі кореляційні зв'язки з механізмом психологічного захисту «реактивне утворення» з цих показників є такі, як «сексуальна роль», «комунікативне Я» та «діяльне Я». «Комунікативне Я» включає в себе такі характеристики, які підкреслюють схильність до дружби, дружелюбність, належність до групи друзів, схильність до спілкування, взаємодії з іншими людьми. «Діяльнісне Я» включає характеристику респондентом себе як такого, що чимось займається, діє, має інтереси, захоплення, досвід, або ж оцінює себе як людину, здатну до діяльності, згадує про власні навички, вміння, знання, компетенції, досягнення.

В дослідженні взяли участь 46 осіб обох статей віком від 20 до 50 років.

Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою кореляційного аналізу рангових кореляцій Спірмена. Результати значущих кореляцій представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Статистичні показники значущих кореляцій між реактивним утворенням та іншими характеристиками

Характеристика	Показник кореляції
Сексуальна роль	$r_{s=0,305}^*$
Комунікативне «Я»	$r_{s=0,361}^*$
Діяльнісне «Я»	$r_{s=0,334}^*$

Примітка: * – кореляція, значуща на рівні 0,05

В результаті статистичного аналізу виявлено значущий зворотній кореляційний зв'язок за Спірменом між проявом захисного механізму реактивного утворення та кількістю характеристик себе з позначенням сексуальної ролі. Цей зв'язок підтверджує психоаналітичні концепції щодо невизнання й неприйняття свідомістю людини, в першу чергу, власної сексуальності, її проявів, ролей, пов'язаних із сексуальністю.

Прямий кореляційний зв'язок між реактивним утворенням та комунікативним «Я» на значущому рівні свідчить про те, що спілкування, сприйняття себе в контексті дружніх стосунків з іншими є однією з найважливіших сфер гіперкомпенсаторного процесу в особистості. Це також є, в певній мірі, гіперкомпенсаторним запереченням власної егоцентричності на користь якостей протилежного полюса.

Інший значущий прямий корелятивний зв'язок реактивного утворення з діяльнісним «Я», може свідчити про те, що реактивне утворення здатне виступати в якості захисного засобу щодо

ананакастичних та депресивних станів, в яких однією з основних ознак виступає нерішучість та бездіяльність.

Високою «платою» за гіперкомпенсаторний захист при цьому служить ригідність та інконгруентність, яка розвивається при фіксації такого роду захисту.

Отже, захисний психологічний механізм реактивного утворення в своїй основі не усвідомлюється особистістю, при цьому він належить до захистів вторинного, або ж «невротичного» типу, та не відноситься до найбільш «примітивних». Реактивне утворення як захисний механізм психіки має вплив на формування стійких характерологічних патернів, що тяжіють до obsesивно-компульсивного та педантичного типу. Високі показники за цим типом захисту супроводжуються тенденцією до несприймання себе в сексуальній ролі, гіперкоменсації – через сприйняття себе як комунікативного та діяльнісного суб'єкта.

Список використаних джерел

1. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г.Блюм. – М.:КСП, 1996. – 248 с.
2. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.
3. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу / В. Лейбин. – М.: АСТ, 2010. – 956 с.
4. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – М.: Класс, 1998. – 480 с.
5. Набиуллина Р. Р. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция) / Р. Р. Набиуллина, И. В.Тухтарова. – Казань: изд-во КГМА, 2003. – 99 с.
6. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
7. Романова Е. С. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников – Мытищи: Талант, 1996. – 144 с.
8. Румянцева Т.В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре / Т. В. Румянцева. – СПб.: Речь, 2006. – 176 с.
9. Телегин Я. Ю. Защитные механизмы личности и их связь с патологическими типами характеров: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychoanalyse.ru/literatura/defence.html>

10. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа / А. Фрейд. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999 – Т. 2 – 400 с.
11. Фрейд З. Очерки по теории сексуальности / З. Фрейд. – М.: АСТ, 2006. – 288 с.
12. Фрейдджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен. – М.: Прайм-Еврознак, 2004. – 608 с.
13. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 607 с.
14. Adams H. E. Is homophobia associated with homosexual arousal? / H. E. Adams, L. W. Wright Jr., B. A. Lohr // Journal of Abnormal Psychology – 1996 – Vol. 105(3) – P. 440-445.
15. Dolnik A. Understanding terrorist innovation / A. Dolnik. – London-N.Y.: Routledge, 2009. – 220 p.
16. Freud S. Weitere Bemerkungen über die Abwehrneurotischen / S. Freud // Freud S. Gesammelte Werke, London: Imago Publishing Co. Ltd., 1991. – B.1 – S. 379-406.
17. Hall C. S. A Primer of Freudian Psychology / C.S.Hall – N.Y.: Penguin Books, 1999. – 128 p.
18. Namnyak M. Stockholm syndrome: psychiatric diagnosis or urban myth?. M. Namnyak, N. Tufton, R. Szekely, M. Toal, S. Worboys, E. L. Sampson // Acta Psychiatrica Scandinavica – 2008. – Vol. 117 – Issue 1 – P. 4-11.
19. Plutchik R. A structural theory of ego defenses and emotions / R. Plutchik, H. Kellerman, H. R. Conte // Emotions in personality and psychopathology / Ed. C. E. Izard – New York: Plenum Press, 1979. – P. 229-257.
20. Vaillant G. E. Ego mechanisms of defense: a guide for clinicians and researchers / G. E Vaillant. – Washington DC: American Psychiatric Publishing, 1992. – 312 p.

The author analyzes the classical and contemporary psychological theories of a reaction formation as a defense mechanism, investigates its connection with the verbal components of self-perception. It is shown that the protective psychological mechanism of reaction formation is basically not recognized by a personality, while it belongs to the protections of the secondary or «neurotic» type, and is not one of the most «primitive». A significant statistical dependence of high level of reaction formation as a defense mechanism with low sexual role self-identification, high level of communicative « I » and high level of acting « I » is detected.

Keywords: personality, reaction formation, defense mechanism, self-perception.

Отримано: 5.09.2012 р.